

A KELET-EURÓPAI KISÁLLAMOK ÉS A NYELVI NACIONALIZMUS

II.1. Báró Eötvös József a nemzetiségi kérdéstről

Közismert, hogy a XIX. század, a történelmi kutatások termékeny fejlődésének kora megváltoztatta az európai emberek gondolkodását az idő jelentőségéről. Az új történelmi tudatosság felbukkanásának számos oka van, mint például a természettudományok példátlan fejlődése, az új technológiák felfedezése és elterjedése, új államok, osztályok, politikai formációk kialakulása stb. Ugyanakkor az új történelemszemlélet bizonyos értelemben a francia forradalom egyik teoretikus következménye is volt, hiszen a forradalom élesen tudatosította a változást, és felkeltette az emberek érdeklődését a változást irányító törvények iránt. Már a forradalom kortársaiban, Burke-ben és de Maistre-ben felmerült az a gyanú, hogy a forradalmi események logikája nem érthető meg az emberi intenciók összhatásából, s a változás mögött magasabb rendű, személytelen erők húzódnak meg. (Ez már csak azért is figyelmet érdemel, mert mindketten aktív politikusok voltak, s a politikusok rendszerint nagyobb szerepet tulajdonítanak az emberi szándéknak az események alakításában, mint azok, akiknek szakmájuk a politikai és történelmi események tanulmányozása, s akik hajlamosak gazdasági, társadalmi és egyéb természetű hatásmechanizmusok segítségével magyarázni az eseményeket.) De Maistre például azt mondja, hogy

a francia forradalmat nem az emberek irányították, inkább a francia forradalom irányította az embereket. Valószínűleg azonban ő maga is Burke könyvében találkozott azzal a gondolattal, hogy a francia forradalmárok „a szabad mérlegelés erőltetett látszata ellenére valójában a rideg szükségyszerűség hatása alatt hozzák határozataikat”. Ez az elképzelés öltött aztán a történelem eszméjében eleinte óvatosabb formát Kantnál, majd később Hegelnél jóval erősebb kontúrokat. Hannah Arendt azt is mondja, hogy „elméleti szempontból a francia forradalom legmesszebbható következménye az volt, hogy Hegel filozófiájában megszületett a történelem modern fogalma”.¹

Érthető ugyanakkor az is, hogy a történelmi *haladás* jegyében fogant magyarázó elméletek nem korlátozódtak csupán a múltra. A „haladás” törvényeinek felfedezése, gondolták a XIX. századi történelemfilozófusok, arra is képessé teszi az embert, hogy a jövőre nézvést is biztos prognózisokat fogalmazzon meg. A gondolatot már a XVIII. század végén megfogalmazta Condorcet az emberi szellem fejlődéséről alkotott „tablójában”, amelyet a terror éveiben, kevéssel öngyilkossága előtt vetett papírra: „Ha az ember szinte teljes bizonyossággal meg tudja jósolni azokat a jelenségeket, amelyeknek a törvényeit ismeri, s még ha nem ismeri is őket, a múlt tapasztalatai alapján nagy valószínűséggel képes előre látni az elkövetkező eseményeket, miért tekintenénk hiú remények kergetésének, ha arra vállalkozunk, hogy történelmi eredményei alapján több-keve-

1 Hannah Arendt: A forradalom, 66. o.

sebb valószínűséggel felvázoljuk az emberi nem jövőbeli sorsát?”²

A történettudomány illetően felfogásának egyik azonnali eredménye az volt, hogy a prófécia átkerült a vallás birodalmából a társadalomtudományéba, s az okkult tudományok művelői helyett a politikai filozófusok, történelemfilozófusok s a szociológia megalapítóinak kiváltsága lett. Nem is igen találunk fontos politikai elméletírót a XIX. században, aki ne érzett volna késztetést a prófétálásra, s akinek ne lett volna valami fontos mondanivalója a történelmi események várható jövőbeli kifejlésével kapcsolatosan. Tocqueville-től Millig még a legnagyobbak is megfogalmazták a maguk prognózisait. Báró Eötvös József nagy államtudományi munkája, az *Uralkodó eszmék* ilyen tekintetben tipikusan XIX. századi munka. „A kor, amelyben élünk – írja –, a haladás korszaka mindenben; csak azon szenvedélyességből, mellyel a körülöttünk történő dolgok megítéltetni szoktak, vagy a tudatlanságból lehet megmagyarázni, ha egyesek megtagadják századunktól azon felssőséget, mely azt az anyagi, szellemi, sőt erkölcsi kifejlés terén kétségkívül megilleti.”³

Az is igaz ugyanakkor, hogy történelemfilozófiájában Eötvös jóval óvatosabb, mint Condorcet, s az események alakításában az emberi szándéknak is teret hagy: „Már Condorcet megjegyzé, hogy a történetek helyes ismerete, melyből látjuk, mely úton fejlődött eddig az emberiség, alkalmasint lehetővé teszi ismernünk a jövőt is. Gyakran is-

2 Marie Jean Antoine Nicolas, marquise de Condorcet: Az emberi szellem jövőbeli fejlődése, in. Uő.: *Az emberi szellem fejlődésének vázlatos története*, Gondolat, Budapest, 1986, 239. o.

3 Eötvös József: *Uralkodó eszmék*, I. kötet, 453. o.

mélták a legújabb időkig ezt a gondolatot; azonban a dolgok természete szerint mindig csekély hasznot vonhatunk jövőnk ismeretére a történetekből.”⁴ Ez pedig azért van, teszi hozzá, mert az eseményeket mindig szabad emberek alakítják: „Míg az ember a szabad akarat erejével bír, mindig akarata használatától függ, s ezért bizonytalan a közeljövő.”⁵ A távlati jövő azonban kiismerhető, mert a nagy ívű történelmi összefüggéseket az emberi szabadság már nem befolyásolja, s így a haladást nem fékezheti. Ezért a rövid távú történelemfilozófiai szkepszis egyáltalán nem gátolta meg Eötvöst abban, hogy ugyanennek a fejezetnek mégiscsak a következő, az ész megismerő képességébe és a haladásba vetett hitről árulkodó címet adja: *Az emberiség fejlődésében bizonyos törvényeknek van alávetve, melyeket az ész szintűgy kiismerhet, mint azokat, amelyek szerint más lények fejlődnek.* Az is árulkodó továbbá, hogy szükségesnek tartotta műve első, önmagában kompakt egészet alkotó kötetét is egy *Mily jövendőnek megyünk elébe?* című fejezettel zárni.

A jövő, akár a távoli jövő kiismerhetőségének optimista történelemfilozófiai tézise azonban a XIX. századi próféciaik valóra válását tekintve kevésbé tűnik igazoltnak. Döntő többségük szimpla fantazmagóriának bizonyult. Voltak aztán olyanok, amelyek ugyan valóra váltak, ám fölöttébb meghökkentő formában. Ilyen volt például Saint-Simon idézett próféciaja a politika közigazgatási tevékenységgé való átváltozásáról. Aztán voltak persze olyanok is, amelyek minden további nélkül beigazolódtak. Senki sem tagadhatja, hogy mennyire aggasztóan pontosak Tocqueville jövendölései a központosított és bürokratizált demokrati-

4 Eötvös József: Uralkodó eszmék, II. kötet, 449. o.

5 Uo., 450. o.

kus kormányzatról vagy Mill komor jóslatai a kommunista társadalmi rendszerek várható kialakulásáról. De függetlenül attól, hogy mennyire bizonyultak ezek a jóslatok pontosaknak vagy fantasztáknak, annyi bizonyos, hogy azok az emberek, akik ezeket írták, jobban értették saját korukat kortársaik többségénél. És pontosan ebben a tényben rejlik valami érthetetlen, mondja Isaiah Berlin.

„A tizenkilencedik században nem volt egyetlen olyan valamirevaló társadalomtudós vagy politikai gondolkodó sem, aki ne tudta volna, hogy korának uralkodó mozgalma a nacionalizmus. De a század második felében, valójában egészen az első világháborúig azt gondolták, hogy el fog enyészni.”⁶ Egyetlenegy sem volt közöttük, mondja Berlin, aki komoly jövőt jósolt volna a nacionalizmusnak, vagy netán megsejtette volna, hogy ez lesz a XX. század uralkodó mozgalma. És ilyen tekintetben, tehetnők hozzá, Eötvös megint csak nem kivétel.

Ez már csak ezért is figyelemre méltó, mert Eötvösnek közvetlen kapcsolata volt 1848-cal, s bár korán emigrált, azt világosan látta, hogy a nemzetiségeknek a magyar forradalom ügyét cserbenhagyó magatartása mögött többek között a „nemzetiségi” eszmének egy sajátságos, újszerű értelmezése áll, miszerint ez emberek *nyelvi* közössége csupán. Ennek ellenére, amint az az 1851-ben megjelentetett államtudományi munka első részéből kiderül, a birodalmi, azaz politikai nemzettudatot mégis megingathatatlannak tartotta, s a nyelvi nacionalizmus terjedését meg a nemzetiségi törekvéseket önjelölt népvézerek által gerjesztett, valós alapokat nélkülöző mozgalmaknak tekintette. „Mínthogy

6 Isaiah Berlin: A meghajlított vessző. A nacionalizmus kialakulásáról, in: Uő.: *Az emberiség göcsörtös fája*, 334. o.

pedig új fogalmak, melyek a múlt s jelen viszonyaival ellentétben állnak, egy hamarjában a nép közbirtokává s egy új organismus alapjává nem válhatnak, szükségképpen azt tapasztaljuk, hogy bármennyire is erőlködjenek a nemzeti mozgalmak vezérei, bármi hangosan kürtöljék igényeiket a nép nevében, az eszme eddiglen még nem kapta meg a népet, mely e zászló alatt is küzdelemre vezettethetik, de a nélkül, hogy az eszmét, melyért küzd, tisztán felfogná, vagy vezéreinek vágyát egészen csak megérteni is tudná. [...] Mondjatok bármit, a nép azokban, kikkel századok óta együtt él, pusztán nyelvbéli különbség miatt éppen úgy nem akar idegeneket látni, valamint azokat, kik vele azonos nyelven szólnak, s kikkel századok óta ellenséges lábon állott, nem fogja rögtön testvéreinek ismerni. Ennélfogva a nemzetiségi eszméje divatos értelmében mindenesetre csak igen nehezen s igen huzamos erőlködések után valósíthatatik; s ha ez valaha megtörténnék, a mondottakból világos, miszerint ezen eszme nem valósítható a nélkül, hogy azon államintézmények, melyek tekintet nélkül ezen eszmére alakultak s gyakran vele ellentétben állanak, felbontassanak.”⁷

Eötvösnek azonban éppen abban lett igaza, amit a legkevésbé tartott valószínűnek: a nemzetiségi eszme diadalra jutott, mégpedig ama valószínűtlen, bár „divatos” értelmében, s ez végül a többnemzetiségű Osztrák–Magyar Monarchia felbomlását eredményezte, amelynek jövőjét Eötvös még annyira féltette. Azt azonban rögtön hozzá kell tenni, hogy Eötvös mégsem volt teljesen vak a nemzeti törekvések *indokaival* szemben. Lehet, hogy a Monarchia felbomlása, illetve a magyar *államiságban* gyökerező

7 Eötvös József: Uralkodó eszmék, I. kötet, 152–153. o.

nemzeteszmény elhalása olyan lehetőség volt, amivel nem akart számolni, de ugyanakkor kétségtelenül nem tekintette 1848–49 katasztrófáját egyszerű történelmi véletlennek sem. Hanem ehelyett láthatóan azt a tanulságot vonta le, hogy a népszuverenitás elve és a nyelvi nacionalizmus összefüggnek, s hogy a nemzetiségi eszme uralomra jutása ezért szükségképpen a birodalom bukását eredményezi. Erre a következtetésre vezették nemcsak a szabadságharc tapasztalatai, hanem azok a stúdiumai is, amelyeket a francia forradalomnak szentelt, s amelyek az államtudományi művének az eszmei kiindulópontját képezték. Műve első kötetének első öt fejezetében gyakorlatilag teljes belső összefüggésrendszerében kibontja azt a történelmi folyamatot, amelynek során a szabadság és egyenlőség nevében indított mozgalom a nemzeti elv kizárólagosságát képviselő államalakulatba torkollt, továbbá azt is nyomon követi, ahogy az expanziós köztársasági külpolitika, amelynek nyomán „az egyes népeknek sietniük kellett franciává lenni”,⁸ felébresztette a leigázott népekben a nemzeti érzelmeket. Vagyis látja azt, hogy a nagyhatalmi, birodalmi külpolitika révén propagált köztársasági eszmény (a népek „felszabadításának” egyetemes, forradalmi programja) hogyan vezetett el a leigázott népek körében a nacionalizmus kialakulásához, azok miatt a megaláztatások miatt, amelyeket a francia hadseregtől kellett elszenvedniük, s amelyekről olyan megrázó leveleket írt már Dumouriez tábornok, maga a megszálló seregek parancsnoka a belgiumi állapotok kapcsán. Ugyanakkor Eötvösnek világos képe van a népszuverenitási elv elismeréséből természetesen következő, államilag szorgalmazott nyelvi, asszimilációs po-

8 Uo., 125. o.

litikáról is, s ez történelmi kitekintésében végül mégiscsak borúlátóvá teszi: „Mindazon törekvések – írja könyve első kötetének befejezésében –, melyek a szabadság és egyenlőség valósítását tűzik ki céljokul, tetteleg csak oda irányozvák, hogy a népfeltség eszméje az államban minél tökéletesebben létesíttessék, míg azon törekvések, melyek a nemzetiség elvének nevében indíttatnak meg, tulajdonképpen csak arra céloznak, hogy a korlátlan felségi hatalom az államban egy bizonyos nemzetiségnek szereztessék meg.”⁹

Mindebből a nemzetiségi elvre nézvést a következő, igen figyelemreméltó tanulságot vonja le: „A nemzetiségi elv nevében pedig nem a történelmi jognak és azon egyéni szabadságnak elismerése értetik, mely az egyesnek azon tulajdonok kifejtésére szükséges, melyek az egyes nemzetnek sajátjai; hanem, hogy a nemzetiségi törekvések éppen a történelmi jog és minden egyéni szabadság lerontására vannak irányozva.”¹⁰ Vagyis a nemzetiségi kérdés *hatalmi* kérdés, s ezért szeparatista törekvést hordoz, ami a történelmi jog térvesztését fogja eredményezni, hacsak nem kapcsoljuk ki a népszuverenitásra, azaz az *uralomra* való törekvés benne rejlő gondolatát, mégpedig az egyéni szabadság biztosítása révén, amelynek elegendőnek kellene lennie az egyes ember nemzeti, azaz kulturális identitásának a fenntartására.¹¹ A politikai szabadság nem követeli meg

9 Uo., 454. o.

10 Uo., 454–455. o.

11 Eötvös dilemmáját Tamás Gáspár Miklós a következőképpen formulázza meg: „A nemzetiség mint egyéni jog: szabadság. Ezért nem lehet csírája a hatalomnak, újfajta legitim kényszernek. Amit manapság »kollektív jog«-nak neveznek, az: *hatalom*. Eötvös ezt kizárja. Azt mondja: ha valaki őszinte és becsületes ebben a kérdésben, akkor *vagy* nemzetiségi jogokat és szabadságot akar, s

a nemzetiségek, azaz a népszuverenitás közjogi megerősítését.

A fentiekből logikusan következik Eötvösnek az 1868-as nemzetiségi törvénnyel kapcsolatos állásfoglalása. A nemzetiségek azt várták a törvénytől, hogy az Magyarország megyéit és kerületeit nemzetiségek szerint rajzolja újra, hogy az egyes megyékben az ott élő nemzetiségek nyelve váljon hivatalos nyelvvé, továbbá hogy az ország „hivatalai s méltóságai, sőt végre képviselője is, a nemzetiségek arányában oszlassanak el”.¹² Azaz a képviselői politikából részesedést s bizonyos mértékig létezésük közjogi megerősítését kérték. Amit báró Eötvös ezzel szemben ajánl, az a nemzetiségek szempontjából meglehetősen csekély engedmény: az egyéni szabadságnak a „nemzetiségi tekintetben” is teljes biztosítása. Nincs amiért önálló közjogi személyiségekké alakítsuk az ország területén élő nemzetiségeket, mondja Eötvös, s ezáltal mesterségesen, törvények által biztosítsuk fennmaradásukat. Az „emberiség haladása” s „a civilizáció kifejlődése” a nemzetiségek számának apadását követeli. „A civilizáció kifejlődésével fokról fokra fogy a nemzetiségek száma. Előbb, a civilizálás első kezdetében, néhány család képezett nemzetiséget. Ezek egyesülve és egymásba olvadva nagyobb és nagyobb nemzetiséget

ekkor a nemzetiségi szabadság analogonja a lelkiismereti és vallásszabadság, vagy pedig hatalmat akar, akkor pedig vállalnia kell, hogy önálló államra, új etnikai többség kialakítására törekszik, mely esetben vállalnia kell a forradalmat, a háborút, az új legitimitás kiváltságának szülőit. *Tertium non datur.*” Tamás Gáspár Miklós: Eötvös: a nyugat-keleti liberális, in: *Törzsi fogalmak*, II. kötet, Atlantisz, Budapest, 1999, 129. o.

- 12 Eötvös József: A nemzetiségi törvényjavaslatról, in: *Magyar Liberalizmus*, Századvég, Budapest, 1993, 134. o.

képeznek. És így a civilizáció haladása kétségkívül fenyegető a nemzetiségekre nézve. E veszélynek ki vagyunk téve mi magyarok, ki vannak téve horvát testvéreink, ki vannak téve a hazában lakó más nemzetiségek, szóval ki van téve minden kisebb nemzetiség. De mi által oltalmazhatjuk magunkat e veszély ellen? Azáltal-e, hogy az egyes nemzetiségeket, mint múmiákat, törvényekbe begöngyölgetve, a törvényhatóságok sírkamrájában rakjuk le? Századunkban ami nem él, annak nincs jövője.”¹³

Kétségtelen, hogy a mai fül nem hajlandó ebből mást kihallani, csak cinizmust. Pedig ez nem más, mint a tipikusan XIX. századi civilizatórikus eszmény s a haladásba vett hit megszólalása. A népeknek (savoyaiaknak, belgáknak, hollandoknak) sietniük kell franciákká lenniük, hiszen ez nem asszimiláció, hanem civilizációs feladat. Ugyanígy románoknak, szerbeknek, tótoknak, ruténeknek is magyarokká kell válniuk. Tudniillik el kell jutniuk a szabadság állapotára. Önmagában a népszuverenitás elvének elismerése s a nemzetiségeknek közjogi hatalommal való felruházása ehhez nem elegendő, és nemcsak azért, mert a népszuverenitás még nem garancia az egyén szabadságára, hanem azért sem, mert ez a civilizálatlanabb, vagyis kevésbé szabad népeket önmaguknak szolgáltatná ki.¹⁴ A népszuverenitás önmagában nem hordoz értéket, ha az illető nép léte nem hordoz többletet. Ilyen tekintetben nagyon tanulságos az, amit Eötvös az iménti gondolat folytatásaképpen mond: „Ha a civilizáció emelkedő árszintje ellen biztosítani akarjuk magunkat, állítsuk magunkat magasra! A dagály

13 Uo., 138. o.

14 Rendkívüli módon hasonlít ez Mill okfejtésére a skótokkal kapcsolatban a *Képviseleti kormányzat*ból.

mérföldnyi lapályt elborít; de az egyes szikla, mely magasabban áll, kiemelkedik és ki fog emelkedni mindörökké. Kérdem tehát, vajon, ha e hazában lakó különböző nemzetiségek biztosításáról van szó, ki gondoskodik jobban ezen biztosításról: azok-e, kik oly törvényeket indítványoznak, melyek által visszalépve a civilizáció ösvényéről, minden kifejlődés lehetetlenné válik, vagy azok, kik a szabadságot védve, olyasmit állítanak fel a nemzetiségek számára, miáltal minden egyes nemzetnek emelkedése és így fenntartása is csak saját magától függ.”¹⁵ Tudniillik ha élni akar, magasabbra kell tennie a mércét. Báró Eötvös azt mondja, hogy a pusztta megléte a közösségnek nem értékhardozó, s életkéességének bizonyítékaképpen ki kell tűznie maga elé a civilizáció és a haladás eszményét. Vagyis magyarrá kell válnia.

II.2. Balogh Artúr és a kisebbségi kérdés liberális megoldása

Az első világháború a népszuverenitás eszméjén nyugvó nyelvi nacionalizmus diadalát jelentette a báró Eötvös által hirdetett szabadságkövető, civilizatórikus, univerzalista nacionalizmussal szemben, s következményeit tekintve a többnemzetiségű birodalmi keretek s az Osztrák-Magyar Monarchia széthullását eredményezte. Mindez Európa gondolkodó főit egyszersmind arra is ráébresztette, hogy a nacionalizmus korántsem múltó jelenség, s hogy a „nagy háborút” és okait aligha lehet megérteni, ha eltekintünk tőle. Érdekes módon a nyelvi nacionalizmus kér-

15 Eötvös József: A nemzetiségi törvényjavaslatról, 138. o.

désében a XX. század legfontosabb magyar politikai gondolkodója, Bibó, ugyanarra az álláspontra helyezkedett, mint kezdetben Eötvös, s elsősorban a nemzeti intelligencia kreálmányának tartotta.¹⁶ A breton, baszk, walesi vagy flamand országalapítás, mondja, merő „déliabós filológus-találmány”, lévén Nyugat-Európában a birodalmi keretek évszázadosak és szilárdak.¹⁷ A kelet-európai többnemzetiségű birodalmak viszont, amikor nyelvi homogenizációs politikába kezdtek, „maguk is elismerték a nyelvi szempont döntő jelentőségét, s mindenféle »más nyelvűek« politikai szervezkedését és tudatosodását provokálták”, anélkül azonban, hogy a folyamatot s következményeit uralni tudták volna.¹⁸

A nyelvi asszimilációs politika a nemzetiségek, majd az utódállamok körében ugyanakkor érthető módon a *kultúra* politikai jelentőségének felértékeléséhez s a nemzeti intelligencia politikai szerepének a növekedéséhez vezetett. „A nemzeti intelligenciának Közép- és Kelet-Európában ugyan sokkalta kisebb volt a társadalmi presztízse (főleg Közép-Európában), és sokkal kevesebb volt a múltja, hagyománya és politikai kultúrája, mint a nyugat-európai értelmiségnek, ugyanakkor azonban sokkal nagyobb volt a fontossága és felelőssége a nemzeti lét szempontjából. Különösen megnövekedett a jelentősége azoknak az értelmiségi foglalkozásoknak, melyek a nemzeti közösség megkülönböztető sajátosságaival foglalkoztak, s azokat ápol-

16 Eötvös ezt az álláspontját később módosította. Lásd *A nemzetiségi kérdéstről* írt 1865-ös értekezését, in: *Reform és hazafiság*, III. kötet, Magyar Helikon, Budapest, 1978.

17 Bibó István: Az európai egyensúlyról és békéről, 324. o.

18 Uo.

ták: íróknak, nyelvészeknek, történészeknek, papoknak, tanítóknak, etnográfusoknak. Ezért lett a „kultúra” ezekben az országokban olyan óriási politikai jelentőségű momentum, ami azonban nem annyira a kultúra virágzását jelentette, mint inkább elpolitizálódását. Minthogy ugyanis ezek az országok nem „léteztek” a megszakítatlan történeti folytonosság nyugat-európai értelmében, a nemzeti intelligenciára hárult az a feladat, hogy feltárják és ápolják az új vagy újjászülető nemzet megkülönböztető és különálló nyelvi, népi individualitását, és igazolják – ami valóban igaz is volt –, hogy ezek az új népi keretek a maguk nemzeti életének minden hiányossága ellenére is gyökeresebbek és elevenebbek, mint az itt meglévő dinasztikus állami keretek. Ezen az úton született meg, mint azt már mondtuk, a nyelvi nacionalizmus ideológiája.”¹⁹

Paradox módon az első világháború, bár a birodalmi kereteket szétmállasztotta, s új államokat teremtett, nem eredményezte a nyelvi nacionalizmus visszaszorulását, főként azért nem, mert az utódállamok sem lettek nyelvi szempontból egységesek. Másfelől viszont a hadviselés demokratizálódása és az általános hadkötelezettség miatt a nacionalizmus amúgy is súlyos örökségét további közösségi félelmekkel tetézve hagyta az új államokra. Az általános hadkötelezettség, „a francia forradalomnak e félelemben fogant legvégzetesebb öröksége révén” Európa megismerte ugyanis „azt a háborút, melyet békés foglalkozásuk mellől elrángatott és egyenruhába bújtatott parasztok, iparosok, kereskedők és hivatalnokok vívnak”.²⁰ A hadviselés demokratizálódása ugyan egyfelől „üdvös megkomolyo-

19 Uo., 337–338. o.

20 Uo., 315. o.

dást” hozott a háború kérdésével kapcsolatban, másfelől viszont, éppen emiatt, a háború is bekerült „a magas morális feszültségű közösségi érzelmeknek abba az arzenáljába, mely a demokráciára oly jellemző”.²¹ Mivel a demokratikus politika képtelen volt az emberáldozatot s a háborút vitás politikai kérdések elintézésére szolgáló eszköznek tekinteni, s jogosnak csak a megtámadottak védekező háborúját, illetve a felkelő népeknek a zsarnok elleni háborúját tudta elképzelni, a háború legitimitációja megkövetelte, hogy az illető ország népében, ha nem volt meg, mestersegesen keltsék fel a megtámadottság vagy fenyegetettség félelmi érzését. Mindez érthető módon a háború társadalmi hatásait radikálisan megváltoztatta. Azelőtt a háború csupán a hadszíntér lakosságát érintette, az első világháború után viszont Európa-szerte anyák siratták fiaikat.

Az első világháború paradoxona az volt – vonja meg a mérleget Bibó –, hogy felfokozta azokat a demokratikus tömegérzelmeket, amelyek a totális hadviseléssel mind legitimitációja, mind pedig az általa követelt civil áldozatok és sérelmek miatt együtt járnak, s amelyek a nyelvi nacionalizmus terjedése révén már amúgy is elég erősek voltak, ugyanakkor viszont nem hozott létre olyan államalakulatokat, amelyek e közösségi érzelmek lanyhulását eredményezhették volna. Ebből fakad, meggyőződése szerint, a kelet-európai kisállamok nyomorúsága.

Ami a magyar politikai közgondolkodásban 1914 előtt nemzetiségi kérdés volt, az az első világháborút követően kisebbségi kérdés lett, nyilván a magyar ajkú közösségek jelenlétét értve ez alatt az utódállamokban, illetve az ebből a tényből adódó történelmileg nagyon is érthető feszültsé-

21 Uo., 314. o.

geket.²² Nyilván ezek a feszültségek orvosolhatók úgy is, hogy felmondjuk a status quo-t: lakosságcserevel, kitelepítéssel, területek visszacsatolásával stb. Bibó, ahol lehet, ilyen megoldást ajánl. De a kérdés megoldását valamiféle nemzetek fölötti elv várható uralomra jutásától is lehet remélni, s a korabeli kommunisták többnyire hajlottak is erre. Balogh Artúrnak, a két világháború közötti erdélyi magyar jogi elméletalkotás eme kiválóságának eszméi sem egyik, sem másik irányba nem mutatnak. Hacsak nem volt valamilyen oknál fogva elvakult az ember, akkoriban is látta a nyelvi nacionalizmus döntő jelentőségét, s függetlenül attól, hogy organikus érzésnek vagy művinek, illetve a nemzeti intelligencia által mesterségesen gerjesztettnek tartotta (Eötvös például hol ennek, hol annak vélte), számolt vele. Másfelől viszont Balognak gyakorló jogászként eszébe sem jutott kétségbe vonni a nemzetközi békeszerződések érvényét, s javaslatait szigorúan a kisebbségi szerződések által megengedett jogi keretek között fogalmazta meg.

Az, hogy Balogh a maga javaslatait a kisebbségi szerződésekben foglaltakhoz idomította, nem jelenti azt, hogy ezeket a javaslatokat ne helyezte volna egyszersmind szilárd elméleti, jog- és politikafilozófiai alapokra, továbbá azt

22 Itt nem csupán arról van szó, hogy magyar kisebbségek kerültek az utódállamokba. A kisebbségi szerződések fogalomhasználata nyomán bekövetkező terminológiai változások politikai jelentőségére, a kisebbség terminus térnyerésére a nemzetiség fogalmának rovására Balogh Artúr is felhívja a figyelmet egy 1940-ben írt rövid, szemantikai röpiratában, lásd Balogh Arthur: Kisebbség-nemzetiség, in: *Magyar Kisebbség*, Lugos, 1940, XIX. évf. A nemzetiség fogalma, írja, a magyar politikai és jogi nyelvzetben elvben a többségi nemzet tagjaira is alkalmazható volt, ellentétben a kisebbséggel, ami egy olyan címke, amit a numerikus többség adományoz a kisebbségnek.

sem, hogy eközben ne érvényesültek volna saját elvi preferenciái. Éppen ezért elképzeléseit minden további nélkül liberálisnak nevezem, mind a bennük érvényesülő mögöttes szemléleti beállítódás, mind pedig ezeknek a javaslatoknak a konkrét természetete miatt.

Az 1914 előtti nézeteire kétségkívül jellemző a szabadságról és egyenlőségről írott, éppen 1914-ben megjelentetett tanulmánya.²³ Ebben egyfelől a francia forradalom történetének igen alapos ismeretéről tesz bizonyosságot, másfelől viszont ennek a történelmi eseménynek az elvi tanulságait az Eötvösére igencsak hasonló módon összegzi, gyakori hivatkozásokkal is egyébként Eötvös államtudományi munkájára, az *Uralkodó eszmékre*. Erről évekkel később is azt írja, hogy „honfitársai által kellőleg nem méltányolt nagy munka, amely pedig a külföld egyhangú elismerése szerint az államtudományi irodalom legbecsesebb termékei közé tartozik”.²⁴ Mindez azt jelzi, hogy kezdetben legalábbis, Eötvöshöz hasonlóan, nem volt demokrata, a kétségtelen liberális kötődései dacára. Ez egyébként egyértelműen kitetszik már az „államélet főjelenségeiről” írott, 1904-es munkájából is, amelynek egyik központi teoretikus problémáját a népszuverenitás és a királyi hatalom összeegyeztetése képezi.²⁵

Ami a kisebbségi kérdéssel kapcsolatos későbbi elképzeléseit döntő módon meghatározta, hogy a liberális meggyőződéseit a két világháború között sem veszítette el,

23 Vö. Balogh Arthur: Szabadság és egyenlőség, in: *Erdélyi Múzeum*, Kolozsvár, 1914, XXXI. kötet.

24 Balogh Artúr: Liberalizmus, in: *Uő.: Jogállam és kisebbség*, Kriterion, Bukarest – Kolozsvár, 1997, 125–126. o.

25 Balogh Arthur: *Az államelmélet főjelenségei*, Politzer Zsigmond és fia, Budapest, 1904.

vagyis a kisebbségi élethelyzettel is összeegyeztethetőeknek tartotta. Szűken vett liberalizmusa ugyanakkor eszmei értelemben hangsúlyosan kontinentális gyökerű volt, amint az világosan kiderül a liberalizmusról írott, 1930-as tanulmányából is. Az előadás, ami eredetileg a tanulmány alapját képezte, konklúzióit tekintve láthatóan jó alkalom volt Balognak a szocialista eszmerendszer bírálataira, viszont a tanulmány felvezetése egyben liberális meggyőződéseinek eszmei gyökereire is fényt derít. Az a tény, hogy Balogh tanulmányának bevezetőjében alaposan és kimerítően ismerteti Benjamin Constant polémiáját Rousseau-nak *A társadalmi szerződés*ben kifejtett nézeteivel, arra enged következtetni, hogy a népszuverenitás gondolkörével szemben fontosnak tartotta az egyéni szabadság elvét is hangsúlyozni, továbbá hogy az egyéni jogokat az államhatalom külső korlátainak, a szuverenitás visszaszorítására alkalmas eszköznek tekintette. „Az egyéni szabadságnak egy másik nagy védője, a mi Eötvösünk is azért foglalt állást a népfelség ellen, mert ha ennek a népszuverenitásnak csalhatatlan és csak maga korlátozta hatalma van, mi tere marad akkor az egész szabadságnak.”²⁶

A tanulmány konklúziói között ugyanakkor, a szocializmus már említett bíralatán kívül, tételesen megjelenik az a gondolat is, hogy liberális alapelveknek érvényeseknek kell lenniük a kisebbségi kérdés kezelésére is. Ez a meglehetősen tömör formában előadott elképzelés azonban már túlmutat a szigorúan vett egyéni jogok törvényes védelmének követelményén, mégpedig két értelemben is. Egyfelől az egyéni jogok védelmének követelményével párhuzamosan a jogállamiság instituálását is sürge-

26 Balogh Artúr: Liberalizmus, 122. o.

ti, vagyis a nemzetállam és a népszuverenitás *hatalmi* jellegének a megszüntetését, aminek egyenes következménye a közhatalom és a közigazgatási adminisztráció jogi, bírói ellenőrzésének és ellenőrizhetőségének a gondolata, másfelől viszont úgy tűnik, mintha a Balogh-féle liberális elképzelés nem érné be az egyéni, állampolgári jogok eszméjével. „A liberalizmusnak a nemzeti kisebbségekre mutató előnyei részint annak általános szabadság gondolatából, részint pedig az állami hatáskörre nézve vallott felfogásából állnak elő. Általános szabadság gondolatával ellenkezik a nacionalizmusnak minden túlhajtása, minden sovinizmus. A liberalizmus a több népű államban ezeknek egyenlő szabadságát jelenti az emberi élet minden irányában, tehát úgy kulturális, mint gazdasági téren. Liberális belkormányzat nélkül az etnikai, nyelvi és vallási kisebbségeknek az az egyenjogúsítása a többségi nemzethez tartozókkal, amit a kisebbségi szerződések elérni céloznak, egyáltalán meg nem valósítható. E nélkül a nemzeti kisebbségekhez tartozók mindig csak másodrendű állampolgárok lesznek, amint azok ma a tekintetbe jövő államok túlnyomó részében. De nagy hasznára van a kisebbségeknek a liberalizmus másfelől amaz alapelve által is, amelynél fogva állást foglal a közhatalom túlságos terjeszkedésével szemben. Az egyenlőtlen bánásmód, a kisebbségek elnyomása annál súlyosabb lehet, minél inkább avatkozik be a közhatalom, amelyet természetesen a többség tart kezében, minden irányban az emberek életviszonyaiba, vagyis minél nagyobb az állami szabályozás köre. Áll ez különösen azokra az esetekre, amikor a törvény az eljáró hatósági közegek szabad belátásának diszkrecionális méltatásának enged teret. Liberális gondolkozás hiányában a kisebbségek mindig

ki lesznek szolgáltatva a közigazgatási közegek önkényének.”²⁷

Fontos hozzátenni, hogy a *jogállamiság* követelménye, amit a fenti idézet második része fogalmaz meg, Balognál nem jelentette csupán a közigazgatási bíróság felállításának követelményét, noha intézményes értelemben, a konkrét joggyakorlat szempontjából rendszerint csupán ezt értette alatta. A *Jogállamról* tartott akadémiai székfoglaló beszéde viszont arra is rávilágít, hogy elméleti értelemben az egész természetjogi hagyományt s az egyéni jogoknak pontosan a Constant-féle, az államhatalommal szemben ellenséges, ellenállási jogokként való értelmezését kívánta meghaladni a segítségével.²⁸ Vagyis állam és jog teljes összebékítését, az állam hatalmi jellegének megszüntetését kívánta elérni a jogállam fogalma révén. „A természetjog az állammal szemben, afelett álló jogot konstruál. Már ennél fogva sem emelkedhet a jogállam eszméjének felfogásáig. Ennek felismeréséről csak akkor lehet szó, midőn államnak és jognak az a szembeállítás, melyet a XVIII. század végén hanyatlásnak indult természetjogban látunk, megszűnik. A történeti iskola hatása alatt felismerik, hogy az állam nem – mint a természetjogi iskola állította – egy tőle idegen, magasabb jogeszme megvalósítására van hivatva, hanem a jog a nem-

27 Uo., 141–142. o.

28 Még az 1914. december 7-én, a Magyar Tudományos Akadémián tartott felolvasásában is (lásd Balogh Arthur: Constant Benjamin és az alkotmányos állam tana, MTA, Budapest, 1915) hoz érveket amellett, hogy az alkotmányos állam Constant-ra visszavezethető eszméje a német jogfilozófiai hagyományban kikristályosodott jogállamiság fontos komponenseit nélkülözi, s a hatalom alkotmányos jellege, a hatalmak elválasztása és a miniszteri felelősség még nem garanciái a jogállamiságnak.

zet köztudatának megnyilvánulása, az a népszellem terméke. Felismerik, hogy a kettő: jog és állam szorosan együvé tartozók, egymásban és egymásért vannak, úgy, hogy az állam is a jogrend által kötött, jognak és hatalomnak összhangját mutató szervezet.”²⁹

Másfelől viszont figyelemre méltó és tanulságos az a tény, hogy később, a kisebbségi élethelyzetben, noha mindvégig ragaszkodik a jogállamiság eszméjéhez, Balogh gondolkodásában a német jogfilozófiai hagyomány háttérbe szorul, s helyette megjelennek bizonyos természetjogi elemek, gondolkodom itt többek között Constant eszméinek is a felkarolására. Mi több, az 1931-ben megjelent, *A székely vallási és iskolai önkormányzatról* szóló tanulmányában, egy furcsa, szinte minden, a tételes jogra, nemzetközi szerződésre stb. vonatkozó utalást vagy jogfilozófiai kontextust nélkülöző gondolatfutamban magát a nemzetiségi vagy kisebbségi törekvéseket s ezen belül az autonómiatörekvéseket is a természetjogra vezeti vissza. „Minden önkormányzat azon az eszmén alapszik, hogy egy állami közösségen belül vannak már létükből eredő külön érdekeik által egybetartott kisebb közösségek. Ámbár arra, hogy az a közösség önkormányzatot gyakorolhasson, szükséges az állam elismerése, mégis azt mondhatjuk, hogy a közösségnek már léténél és ezzel összekötött érdekeinél fogva saját ügyeinek intézésére természetes joga van, amelyet az állam pozitív jogilag elismerni tartozik. [...] Egy nemzetiségnek jogi elismerése csak formailag konstruktív, tartalmilag azonban deklaratív hatású, mert a nemzetiség léte, mint morális indíték a jogi elismerésre, elsődleges. A nemzetiség jogi személlyé tétele formailag mint jogok delegá-

29 Balogh Artúr: Jogállam, in: *Jogállam és kisebbség*, 106. o.

ciója jelentkezik, anyagilag azonban eredeti jognak az elismerése. Ez a kulturális önkormányzatra is áll.”³⁰ Ismétlem, a gondolat minden további jogfilozófiai kontextus nélkül jelenik meg, ugyanakkor mégsem nélkülözi teljesen a kontextust. Előtte Balogh hosszan fejtegeti, hogy „a francia forradalomra visszavezethető népszuverenitási elv”, melynek értelmében a többség akarata az összesség akaratának számít, nem lehet igaz az etnikai viszonyok esetében, s kizárólag etnikailag homogén államokban érvényes. A többség nem dönthet a kisebbség „kulturális” ügyeiben, noha egyéb területeken (biztonság, jogrend stb.) a többségi akarat „nemzetiségi” szempontból lehet indifferens, s következésképpen kötelezően érvényes a kisebbség tagjaira is. Kulturális kérdésekben azonban „az érdekek nem mennyiségiileg, hanem minőségileg különböznek”. Ezért „itt a többségi elv nem érvényesülhet, hanem a jogok teljesen egyenlők, minden nemzetiség csak maga határozhat saját kultúrájának kérdései felett”.³¹ A jogegyenlőség ugyanis „nem azt jelenti, hogy a kisebbségben levő nemzetiségeknek is joguk van a többségben levő nemzetiség kultúrájára, hanem csak azt jelentheti, hogy joguk van saját kultúrájukra”.³²

Mindez immár tagadhatatlanul igen távol van báró Eötvös álláspontjától, főként ha arra gondolunk, hogy nem sokkal ez után Balogh kifejezetten a nemzetiségek önálló közjogi alanyiségének elismerését sürgeti,³³ s két dologra derít fényt. Először is arra, hogy Baloghnak az államha-

30 Balogh Artúr: A székely vallási és iskolai önkormányzat, in: *Jogállam és kisebbség*, 280–281. o.

31 Uo., 279. o.

32 Uo., 280. o.

33 Uo., 286. o.

talom és népszuverenitás jogi úton történő ellenőrzésével, azaz a jogállamiság lehetőségével kapcsolatos álláspontja 1914 és 1931 között némileg óvatosabb lett, hiszen a természetjogi érvelés mindig azt a funkciót tölti be, hogy külső támpontot kínáljon a belülről, intézményesen vagy alkotmányosan a polgárok által immár ellenőrizhetetlen államhatalommal szemben, amely ellenőrizhetetlenségéből fakadóan mindig elnyomóvá válik az egyénekkal, a csoportokkal vagy magával a társadalom egészével szemben. Másfelől azt mutatja, hogy Balogh elismerte a kulturális, azaz végső soron a *nyelvi* tényező önálló jogi, adott esetben közjogi megerősítésének a szükségességét, vagyis elismerte a partikuláris nemzeti identitás jogi, közjogi elismerésének az igényét, s függetlenül attól, hogy ezt a követelést természetjogi alapra helyezte-e vagy sem, ez gondolkodását a kollektív jogok és az autonómia kérdései által felvetett elméleti problémákra irányította.

Mindkét vonatkozásban jól mutatja Balogh szemléletváltását a *Kisebbségi jogok és azok védelme Romániában* című, 1925-ben a Magyar Kisebbségben megjelent nagyobb lélegzetű, összefoglaló tanulmánya. Természetesen ebben sem feledkezik meg hangsúlyozni, hogy „kisebbségei iránt nem elfogult”, „szabadságot szerető”, „jól rendezett” államban, azaz a jogállamban a kisebbségi kérdés megoldása végső soron közigazgatási jogi kérdéssé válik. A kifejtésben azonban ez inkább mint hipotetikus opció jelenik meg, azaz a konklúzióval, hogy „a kisebbségi jogoknak ilyképp tekintését” azért mégsem szabad alábecsülni.³⁴ Ugyanakkor viszont az is megfigyelhető, hogy határozottan húzó-

34 Balogh Artúr: *Kisebbségi jogok és azok védelme Romániában*, in: *Jogállam és kisebbség*, 234. o.

dozik a kollektív jogok gondolatától, s a nemzetiségek közjogi elismerését sem tartja szerencsésnek. Az 1868-as magyar nemzetiségi törvénnyel kapcsolatosan mondja, hogy ez azért nem „egyenjogúsította” a nemzetiségeket, mert ez „egyáltalán csak az állam föderatív szerkezete mellett lehetséges”.³⁵ Ennek ellenére mégiscsak megfogalmazza a nyelvi tényező jogi elismerésének szükségességét, s hipotetikusán a területi autonómia lehetőségével is foglalkozik.

Ami az ún. kisebbségi jogokat illeti, többször is felhívja a figyelmet arra, hogy „a kisebbségi jogokat az egyes kisebbségi egyezmények túlnyomólag a faji, nyelvi, vallási kisebbségekhez tartozó polgárokat megillető egyéni jogokként kontemplálták”.³⁶ Ez azonban nem jelenti azt, teszi hozzá, hogy e „jogoknak alanya mindig csakis az egyes lehetne”. Jogalannyá válhatnak a kisebbségek is, viszont ehhez arra van szükség, hogy „a jog által elismert olyan szervek legyenek, amelyek az egészet mint jogi személyt megillető jogokat gyakorolhatnák, vagyis az egész nevében járhatnának el”.³⁷ Például a vallási kisebbségek a jog által elismert szervezeteik, azaz az egyházak által a kisebbségi jogok alanyai lehetnek. Látható, hogy Balogh a kisebbségi jogok érvényesítéséhez a kisebbség egészét képviselő, önálló jogi státusú társadalmi intézmény létrehívását tartotta volna szükségesnek. Ugyanakkor viszont úgy látja, hogy a kisebbségeknek egyelőre nincsenek olyan „szerveik”, amelyek „az egész nevében járhatnának el”, s ezért megpróbál jogilag is elfogadható érveket hozni amellet, hogy a kisebbségi jogokat a kisebbségek egyes szervezetei, példá-

35 Uo., 228. o.

36 Uo., 252. o.

37 Uo., 230–231. o.

ul az egyházak is gyakorolhatják, azaz például iskolákat tarthatnak fenn.³⁸ Az igazán jó megoldás a kisebbség mint egész jogi elismerésére azonban, teszi hozzá, az autonómia, csakhogy ez már a kisebbségnek „a politikai szabadság körébe vágó joga”, melynek révén ez önálló „közjogi léttel” bíróvá válik, s felhatalmazást nyer „a közhatalom valamely részének gyakorlására”.³⁹

Érdekes, hogy ebben az összefüggésben nem tér ki az autonómia különböző formáira, pontosabban közjogi tekintetben az autonómia „különböző nemei” között nem tesz különbséget. Az autonómia, mondja, azt jelenti, hogy „a kisebbség külön közjogi léttel bír az állammal szemben”, alanyi jogai lévén „a ráruházott közfunkciók ellátására”.⁴⁰ A kulturális autonómia számára még 1931-ben is „a legkevesebb, amit e részben a nemzetiség követelhet”, „mivel a nemzetiség főleg a saját nyelvű kultúrában nyilatkozik meg”, s jogi megalapozásaként az említett természetjogi érvet hozza fel.⁴¹ Ennek ellenére ugyanitt részletesen ismerteti a székely vallási és iskolai önkormányzat működésének feltételeit, az önkormányzatiságnak az állami hatalomhoz való viszonyát, attribúcióit stb.

Valószínűleg a kulturális autonómiától való húzódozása azzal is összefügg, hogy a kisebbségi jogokat végső soron egyéni jogoknak, pontosabban az egyéni jogok szükséges kiegészítésének tekintette. Érdeemes az egész idevágó okfejtését a maga egészében idézni, ugyanis a benne megfogalmazott érvek ma is gyakran felbukkannak az an-

38 Uo., 245. o.

39 Uo., 232. o.

40 Uo., 252. o.

41 Balogh Artúr: A székely vallási és iskolai önkormányzat, 273. o.

golszász politikaelméleti irodalomban. „A kisebbségi jogok mint egyéni jogok az egyéni (polgári) szabadságot kitevő alapjogoknak kiegészítései, amely alapjogoknak elismerése az »ember és polgár jogainak« 1789-i francia deklarációja óta foglalt helyet rendszeresen az alkotmányokban. Nem mások ezek tehát, mint az egyéni szabadsághoz tartozó bizonyos jogoknak éppen a jogosított nemzetiségre tekintettel való elismerései. Minthogy pedig a nemzetiség kiváltképpen a nyelvben jut kifejezésre, az ún. kisebbségi jogok legtöbbször tulajdonképpen nem egyebek, mint bizonyos alapjogokban (vallásszabadság, tanszabadság, véleménynyilvánítási szabadság, sajtószabadság, egyesülési és gyülekezési szabadság) a nemzetiségi nyelv érvényre jutásának biztosításai. Világos, hogy pl. a tanszabadság a kisebbséghez tartozó polgárookra csak akkor áll fenn, ha a saját nyelvén való tanítás és tanulás, ily nyelvű iskolák létesítésének és fenntartásának jogát foglalja magában. A kisebbségi jogok ilyenformán egyenesen az emberi minőség elismeréséből folyó jogok, mert a faj, nyelv, vallás elválaszthatatlan sajátága az egyesnek. Minthogy az egyéni szabadságot biztosító alapjogok az általános emberi minőség, méltóság elismerései, a nemzetiség pedig az emberinek különös kinyomata az egyesben, ennélfogva joggal mondhatjuk, hogy a kisebbségi jogok az emberi különös kinyomatának elismerései, amennyiben ezt az elismerést az egyéni szabadság követeli.”⁴²

Mivel Balogh a kisebbségi jogok kérdését emberi jogi alapokra helyezi, s az egyéni szabadság tartalmát képező klasszikus szabadságjogok gyakorlásának feltételeit bizto-

42 Balogh Artúr: Kisebbségi jogok és azok védelme Romániában, 235–236. o.

sító jogoknak veszi, rögtön ezután a pozitív diszkrimináció kérdését veti fel, azzal a konklúzióval, hogy a kisebbségi jogok elismerése nem jelenthet „kiváltságolást”, lévén célja éppen a szabadságjogok gyakorlásának, azaz a polgárok közti egyenlőségnek a biztosítása. Ami viszont a kulturális autonómia elvi fundamentumait illeti, azt mondja, hogy „mindenesetre el kell ismerni, hogy mennél inkább sikerül az egyes faji, nyelvi és vallási kisebbségekhez tartozó polgárokat egészként, tehát jogi személyként szerepeltetni, annál nyomatékosabban léphetnek fel ezek jogaik védelmében”, viszont ez megfelelő „kisebbségi szervezetek” megalapítását s ezek „működési módjának megállapítását” feltételezi, s alapvetően ezek a jogok sohasem fogják elveszíteni „azt a természetüket, hogy az egyéni szabadság mellözhetetlen kiegészítései”. Ami „különös színezetet ad nekik”, az csupán az, hogy „az egyest mint valamely kollektivitás tagját védik”.⁴³

Valószínű azonban, hogy az igazán jó, jogfilozófiaiag is leginkább elfogadható megoldásnak a „politikai autonómiát” tartotta, s még öt évvel később is azt írja, kifejezetten erre utalva, hogy „a kisebbségi nemzeti élet követelményeinek csak úgy lehetne teljesebb mértékben eleget tenni, ha a kisebbségek önkormányzattal bírnának”. „Az önkormányzat (autonómia) ugyanis azt jelenti – teszi hozzá –, hogy bizonyos embersokaság, mint egész, maga kormányozza és igazgatja a saját közdolgoit, az állam felügyelete és ellenőrzése mellett.”⁴⁴ Nem jog tehát, hanem kormányzati forma.

43 Uo., 235. o.

44 Balogh Artúr: A kisebbségek védelme, in: *Jogállam és kisebbség*, 175. o.

Összefoglalva azt lehetne tehát mondani, hogy a két világháború között Balogh gondolkodásában láthatóan megtörtént a jogállamisággal kapcsolatos korábbi elképzeléseinek a revideálása, s ezzel párhuzamosan megjelentek gondolkodásában bizonyos természetjogi elemek. Ez egyáltalán nem jelenti viszont azt, hogy a jogállammal, vagyis a hatalom humanizálásával kapcsolatos elképzelését végleg feladta volna, hiszen ez később is gyakran megjelenik mint hipotetikus opció, sőt gyakorlati követelményként is rendszerint megfogalmazódik a közigazgatási bíróság felállítására vonatkozó követelés formájában. Ami valószínűbb tehát, hogy Balogh gondolkodását egyszerűen az adott történelmi kontextushoz igazította, s számot vett a román nemzetállami szuverenitás hangsúlyosan hatalmi jellegével. Ezzel szemben keresett jogi támpontokat. Ugyanakkor az is figyelemre méltó, hogy a kollektív jogok s a nemzeti kisebbségek kollektív jogalanyiségének gondolatát nem feltétlenül fogadja el, s vélhetőleg nem csak amiatt, mert ezt a román kisebbségi szerződés vagy a román alkotmány sem engedte volna meg. Ezen túlmenően itt látnunk kell a jogfilozófiai opciót is, mint ahogyan a politikai autonómia elvi preferálása sem szimpla politikai, hanem elvi opció is részéről.

Az is igaz viszont, hogy a népszuverenitás nemzetállami, hangsúlyosan hatalmi, a kisebbséggel szemben elnyomó vagy kirekesztő működésével szemben ugyanilyen hatalmi (vagy legalábbis politikai), a nemzeti szuverenitást és önrendelkezést megjelenítő opciót célszerű állítani. Hatalmat, tudjuk ezt Montesquieu-től, törvény és jog nem, csupán hatalom képes megállítani.